

*Quliyev Zakir Qəşəm oğlu,  
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru,  
Bakı Biznes Universiteti,  
Email: zakirquliyev@inbox.ru*

## **AQRAR SƏNAYE KOMPLEKSİNDƏ İDARƏETMƏ UÇOTU VƏ TƏHLİLİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ**

Mühasibat uçotunun və hesabatlarının islahatları üçün əsas alət beynəlxalq standartların istifadəsi olmalıdır. Aqrar sənaye kompleksində mühasibat uçotunun və hesabatlarının islahatlarının inkişafına MHBS nöqtəyi-nəzərinə uyğun aşağıdakı qayda ilə baxmaq olar:

- mühasibat uçotunun və hesabatlarının hasil etdiyi informasiyanın keyfiyyətinin artırılması;
- MHBS tətbiq edilməsi üçün infrastrukturun yaradılması;
- mühasibat uçotunun və hesabatlarının nizamlanma sisteminin MHBS konsepsiyaları əsasında dəyişdirilməsi;
- mühasibat hesabatlarına olan nəzarətin keyfiyyətləndirilməsi və gücləndirilməsi;
- mühasibat uçotu və hesabatları və audit hesabatlarla məşğul olan mütəxəssislərin və istifadəçilərin peşəkarlıqlarının artırılması.

Mühasibat uçotunun və hesabatlarının hasil etdiyi informasiyanın keyfiyyətinin artırılması üçün informasiyanın faydalılığını müəyyən edən xüsusiyyətlərə nail olaraq MHBS bilavasitə tətbiq etməklə və yaxud onun əsasında milli uçot sistemini qurmaqla mümkündür.

Azərbaycan iqtisadiyyatında MHBS geniş tətbiq edilməsinin zəruri şərti infrastrukturun yaradılmasıdır ki, mühasibat uçotunun və hesabatlarının nizamlanması təmin edilsin. Azərbaycan iqtisadiyyatında MHBS tətbiq edilməsinin mühüm tərəfi onun qanuniliyinin tanınması, təqdir prosedurunun həyata keçirilməsi, istifadəsinin və yayılmasının mexanizminin hazırlanması, Azərbaycan dilinə rəsmi tərcümə edilməsi, MHBS uyğun mühasibat hesabatlarına nəzarət və auditin həyata keçirilməsi və MHBS tətbiq edilməsinə dair metodiki göstərişlərlə təmin edilməsi ilə həyata keçirməsidir [1]. Mühasibat uçotunun və hesabatlarının nizamlanma sisteminin dəyişdirilməsində əsas rolu dövlət orqanlarının və ictimai ixtisas birliklərinin məntiqə uyğun fəaliyyəti aşağıdakı istiqamətlərdə olmalıdır: a) mühasibat uçotu və hesabatları və audit fəaliyyəti sahələrinə aid dövlət siyasətinin hazırlanması; b) mühasibat uçotu və hesabatları və audit fəaliyyəti sahələrinin hüquqi əsaslarının təkmilləşdirilməsi; c) MHBS təqdir prosedurunun həyata keçirilməsi və onların Azərbaycan Respublikasının ərazilərində qüvvəyə mindirilməsi; d) mühasibat uçotu və hesabatları və audit fəaliyyəti sahələrinə aid normativ-hüquqi aktların və milli standartların hazırlanması və təsdiq edilməsi; e) mühasibat uçotu və hesabatları və audit fəaliyyəti sahələrində qanunvericiliyə riayət olunmasına dövlət nəzarətinin təşkili; f) MHBS üzrə peşəkar ictimai ekspertizanın təşkil edilməsi; g) mühasibat uçotu və hesabatları və audit fəaliyyəti üzrə metodiki göstərişlərin və məlumat materiallarının hazırlanıb yayılması.

Prezidentin aqrar sənayesi kompleksi sahəsinə ayırdığı subsidiyalarının verilməsində də şəffaflığın tam təmin edilməsilə də bağlı verdiyi sərəncam və tapşırıqların icrasına görə istehsalçılara dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına olan yardımlarında verilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi və bu sahədə səmərəliliyin daha da artırılmasının eləcə də şəffaflığın təmin olunması istiqamətində kənd təsərrüfatı nazirliyi tərəfindən kompleks tədbirlərdə həyata keçirilir [5].

Qeyd etmək lazımdır ki, aktivlərin ədalətli qiymətləndirilməsində bəzi mübahisəli məqamlarda yaranır. Aqrar sənayesində vahid mühasibat uçotunun və hesabat sisteminin dəstəklənməsi üçün sistemin stabil olması təmin edilməlidir. Bunun üçün birinci növbədə qeyri adekvat inkişaf risklərini müəyyən etmək lazımdır (iqtisadi vəziyyətin reallığa uyğun olmaması, qeyri müqayisəli informasiya, ardıcıl olmayan nizamlanma, birtərəfli inkişaf). Burada da mühasibat uçotu və hesabatları üzrə müqayisəli informasiya xüsusi yer tutur. Müqayisəlilik mühasibat uçotu standartlarının və əsasnamələrin normaları ilə müəyyən edilir: - əgər standartlar müxtəlif qiymətləndirmə variantlarını nəzərdə tutmayıbsa göstəricilər müqayisəli sayılır; - əgər standartlar müxtəlif qiymətləndirmə variantlarını nəzərdə tutmayıbsa və qiymətləndirmə eyni variantla aparılıbsa göstəricilər müqayisəli sayılır.

Beləliklə, qiymətləndirmə növləri bir qayda olaraq qiymətləndirən əşyaların əlamətləri ilə müəyyən edilir. Əgər qiymətləndirmə eyni xüsusiyyətləri xarakterizə edirsə, deməli göstəricilər müqayisəli sayılır. Əgər qiymətləndirmə fərqli xüsusiyyətləri xarakterizə edirsə, onda göstəricilər müqayisəli sayılmır. Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq qiymətləndirmə növlərini iki çoxluğa bölmək olar: müqayisəli qiymətləndirmələr və müqayisəli kimi tanınmayan qiymətləndirmələr. Aktivlərin gəlirliyini əks edən bütün qiymətləndirmələr vahid müqayisəli sinfi təşkil edir və bu sinfə daxildir: mümkün satış qiymətləri, ləğv etmə dəyəri, bazar qiyməti, ədalətli qiymət, pərakəndə satış qiyməti. Əmtəənin (əşyaların) gələcəkdəki xərcləri kimi (məsələn: bərpa dəyəri, yenidən qiymətləndirmə dəyəri) əlamətini bildirən bütün növ qiymətləndirmələr başqa bir qrupa daxil edilərək öz aralarında müqayisəli sayılır. Maya dəyərinin qiymətləndirilməsinin digər növlərdən fərqli olaraq, daha çox variantları mövcuddur: sex dəyəri, zavod (istehsal) dəyəri, xam malın alınması, yarımfabrikatların dəyəri və orta qiymətlərdən alınan tam qiymət. Hazırda maya dəyəri əmlakın bu növləri üçün müəyyən edilir: xam mal və materiallar, tamamlanmamış istehsal, hazır və yüklənmiş məhsullar. Bu zaman materialların ehtiyatının qiymətləndirilməsi müəssisənin uçot siyasətinə əsasən dörd variantdan biri ilə müəyyən etmək olar: hər vahidin qiymətləndirilməsi (LİFO), orta qiymətləndirmə (AVCO), ilk mədaxil, ilk məxaric (FİFO), sonuncu mədaxil, birinci mədaxil (LİFO) [2, s.51].

Aqrar sənaye kompleksində idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərinin əsas məqsədi məhsulların maya dəyərinin minimallaşdırılması və rəqabət qabiliyyətinin artırılmasıdır. Aqrar sənaye kompleksində idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərinin işlənilməsi strateji təhlilin əsas istiqamətlərindən sayılaraq, ali rəhbərlik səviyyəsində həyata keçirilir. Onun əsas tapşırıqları aşağıdakılardır:

- idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərinin texniki-iqtisadi xarakteristikalarının müəyyən edilməsi, keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi, məhsulun rəqabət

qabiliyyətinin artırılması;

- idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərinin işlənilməsi və tətbiq edilməsi üçün investisiya məbləğinin müəyyən edilməsi;

- idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərinin işlənilməsi (maliyyə, kadr, maddi-texniki) imkanlarının müəyyən edilməsi;

- idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərinə qoyulan xərclərinin çıxarılma müddətinin müəyyən edilməsi;

- idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi. Aqrar sənaye kompleksi səviyyəsində idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərinin effektivliyinin analitik qiymətləndirilməsi üçün üç qrupda birləşən geniş göstəricilər sistemi tətbiq edilir.

**Birinci qrupa** aid göstəricilər idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərinin tətbiq edilməsi nəticəsində istehsalat effektini xarakterizə edir: [6, səh. 434] İdarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərinin hesabına yaranan qiymət fərqi ( $\Delta\Theta Q$ )  $\Delta\Theta Q = \Theta Q1 - \Theta Q0$ , burada  $\Theta Q1$ .

1. İdarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərindən sonrakı qiymət  $\Theta Q0$  - idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərinə qədər olan qiymətdir.

2. İdarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərinin hesabına yaranan gəlir fərqi ( $\Delta G$ )  $\Delta G = G1 - G0$ , burada  $G1$ - idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərindən sonrakı gəlir,  $G0$ - idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərinə qədər olan gəlir.

3. Maya dəyərinin azalması hesabına qənaət:  $Q = H1(MD0 - MD1)$ , burada  $H1$  idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərindən sonra məhsulun illik istehsalının həcmidir;  $MD0$  və  $MD1$  müvafiq olaraq idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərindən qabaq və sonra olan maya dəyərləridir.

4. İstehsalda əmək sərfiyyatının azalması:  $\dot{I} = H1(\Theta S0 - \Theta S1)$ , burada  $\Theta S0$  və  $\Theta S1$  müvafiq olaraq idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərindən qabaq və sonra olan əmək sərfiyyatıdır. Əgər bu qənaət bir fəhlənin illik iş vaxtına bölünə işçilərin sayının azalması müəyyən edilir.

**İkinci qrupa** idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərinin maliyyə effektivliyini xarakterizə edən göstəricilər daxildir:

1. Faiz və vergiləri ödənilməyən gəlir fərqi ( $\Delta P$ )  $\Delta P = P1 - P0$ , burada  $P1$ - idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərindən sonrakı əməliyyat fəaliyyəti nəticəsində, faiz və vergiləri ödənilməyən gəlir;  $P0$ - idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərinə qədər faiz və vergiləri ödənilməyən gəlir.

2. Faiz və vergilərin ödənilməsindən sonra təmiz gəlir fərqi ( $\Delta TG$ )  $\Delta TG = TG1 - TG0$ , burada  $TG1$  - faiz və vergilər ödənildikdən və idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərindən sonrakı gəlir,  $TG0$  - idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərinə qədər olan gəlir.

3. Faizlərin və vergilərin ödənilməsinə qədər məhsulun satışından əldə edilən gəlirin təmiz gəlirə nisbəti kimi hesablanan ümumi gəlirin normasının fərqi:  $\Delta P_{\text{üm}} = P_{\text{üm}1} - P_{\text{üm}0}$ .

4. Faizlərin və vergilərin ödənilməsindən sonra məhsulun satışından əldə edilən

gəlirin təmiz gəlirin cəminə nisbəti kimi hesablanan təmiz gəlirin normasının fərqi:  
 $\Delta Pt = Pt1 - Pt0$ .

**Üçüncü qrupa** idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərinin investisiya effektivliyinin göstəriciləri aiddir. Burada real investisiyaların effektivliyini qiymətləndirən göstəricilər istifadə olunur: təmizə çıxarılan effekt, rentabellik indeksi, sərf olunmuş xərclərin çıxarılma müddəti, hansıların hesablanması yuxarıda göstərilmişdir. Burada hesablanma xüsusiyyəti bundan ibarətdir ki, müəssisənin idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərindən, elmi-tədqiqatlara, təcrübə-konstruktor işlərinə və nəhayət istehsala və bazara çıxmağa sərf olunan xərclərin hamısı nəzərə alınır [4].

Aqrar sənaye kompleksinin idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərinin potensialının analitik konsepsiyasının öyrənilməsi, onun mahiyyətinin və strukturunun (tapşırıqların əsaslandırılması, idarəçilik təhlilinin metodları və istiqamətləri) təhqiq edilməsini sistemli yanaşma üsulu ilə müəyyən edir. Elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərini istehsalatda praktiki tətbiqinin obyektiv təsvir edilməsi üçün bütün aspektlərin kompleks şəkildə baxılması tələb olunur. Aqrar sənaye kompleksinin təkmilləşdirilməsi problemlərinin təhlil edilməsinin əsas məqsədi onların effektivliyinin müəyyən olunmasıdır. Çünki effektivlik iqtisadi kateqoriya olaraq, xərclərlə gəlirin mütənəsibliyidir. Buna görə də təkmilləşdirilməsi problemlərinin layihəsinin effektivliyini analitik qiymətləndirmək üçün aşağıdakı məsələləri həll etmək lazımdır:

- həyata keçirilən layihənin qiymətləndirilməsi;
- layihənin həyata keçirilməsinin məqsədə uyğunluğunun potensial qiymətləndirilməsi (yəni bütün nəticələr xərclərdən daha da qiymətlidir);
- layihənin effektivliyinin müqayisəli qiymətləndirilməsi (yəni alternativ layihələr ilə müqayisədə üstün cəhətlərin müəyyən edilməsi) [3].

Təkmilləşdirilmə problemlərinin layihələrinin təhlili bir neçə mərhələ ilə aparılır:

- 1) Gözlənilən əsas iqtisadi göstəricilərin hesablanması üçün ilkin informasiyanın hazırlanması;
- 2) Güman edilən iqtisadi göstəricilərin illər üzrə hesablanması;
- 3) Üçüncü mərhələ ən məsuliyyətlidir, çünki qiymət göstəricilərinin iqtisadi şərhilə və bunun əsasında optimal layihənin seçilməsi ilə bağlıdır.

### **İstifadə olunmuş ədəbiyyat:**

1. Abbasov Q.Ə. "Mühasibat uçotunun nəzəriyyəsi", Bakı – 2015.
2. Səbzəliyev S.M., Mustafayev Y., Musayeva N. "Mühasibat uçotu", Bakı-2014.
3. Terexova V.A. "Maliyyə uçotu", Bakı-2008.
4. Əliyev R.B. "İqtisadi təhlilin nəzəriyyəsi", Bakı-2008.
5. Namazova C.B., Hacıyev F.Ş. "Müştərək müəssisələrdə mühasibat uçotu və iqtisadi təhlil", Bakı-2009, Rus dilində .
6. Бухгалтерский учет (под. ред. И.Е. Тишкова), Минск-1999.